

1918-1919 TARİHLERİNDE GÜNEY KAFKASYA'DA ORTAYA ÇIKAN GELİŞMELER VE İRAN DEVLETİ

Masoumeh DAEİ*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olan Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre Osmanlı toprakları İtilaf Devletleri ve Yunanlılar tarafından haksız bir şekilde işgal edilmiştir. Bu haksız işgallere karşı vatanlarını savunmak için Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştır. Millî Mücadele'nin yol haritasını belirlemek için Erzurum ve Sivas Kongreleri yapıldı. Batı'daki Yunan işgaline karşı koyabilmek ve başarı elde etmek için Doğu sınırının güvence altına alınması gerekiyordu.

Böyle kritik dönemde İran ve Türkiye, iki Müslüman ülke olmaları, ilişkilerde yakınlaşmaların olmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Türkiye'deki her türlü iç ve dış gelişme İran'ı etkilemekte ve Türkiye'de yaşanan her gelişmeyi yakından ilgililenmek durumundadır. Bu yüzden bölgede dönüm noktası olan bu önemli olayları İran'ın takip etmemesi ve gündemine alması düşünülemez. Konunun önemine binaen İran'ın dış diplomasisine yansıdığı gibi, basın aracılığıyla ülke içi gündemini de meşgul etmiştir.

Bu bağlamda, Güney Kafkasyada da önemli ve stratejik bir konumda olduğundan dolayı her bakımdan değişim ve dönüşüm yaşanmaktaydı. İran, bölgede özellikle Güney Kafkasya da olan bitenleri yakından takip ederek kendi çıkarları doğrultusunda bölgeye yerleşmekle bir taraftan kendi planlarını gerçekleştirmeye çalışıyor, öte yandan da bölgenin ekonomik olanaklarını, özellikle de doğal kaynaklarını kendi kontrolleri altına almaya çalışıyorlardı.

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Türkiye, Güney Kafkasya, İran, Harekât.

*Doç. Dr., Tebriz Payame Nür Üniversitesi, masoumeh.daci@gmail.com

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın mağlupları arasında yer alan Osmanlı Devleti ağır hükümler içeren Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalar imzalamaz, İtilaf Devletleri stratejik açıdan önemli gördükleri yerleri işgal etmeye başlamışlardır. 1918'in başlarında bu savaşın artık son bulacağını öngören bazı liderler, kurtuluş için farklı seçenekler aramaya ve uygulamaya başlamışlardır.

Harbiye Nazırı Enver Paşa da muhtelif tepkilere rağmen Mart 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nu kurmuştur. Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetme ihtimaline karşı, kurtuluşu Doğu'da görmüş ve vatanını kurtarılmasını da bu ordu aracılığıyla sağlamak istemiştir.

Kafkas İslam Ordusu, Bakü Muharebesi'ni kazanarak 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmiştir. Mondros Mütarekesi'ne göre, Osmanlı ordusu'nun savaştan önceki sınırlarına çekilmesi gerekiyordu. Bu istek üzerine Kafkas İslam Ordusu'ndaki askerlerin çoğu Doğu Anadolu'ya çekilerek, 15. Kolorduya katılmıştır.

İzmir işgal olmadan önce Erzurum ve Elazığ gibi bazı şehirlerde Doğu vilayetleri millî hukuktan savunma derneği kurulmakla düşmana karşı yerel direniş görüşü daha yaygınlaşmaktaydı. Ama Yunanlıların taarruzu ile vatanı kurtarmak için ulusal savunma bütün düşüncelerin önüne geçti¹.

Mustafa Kemal Paşa ve diğer bazı komutanlar, işgaller karşısında karamsar düşüncelerle olup bitenleri kabul etmekten başka çıkar yol kalmadığını düşünenlerin yanında bir an önce harekete geçerek Türkiye'nin menfaatleri doğrultusunda mücadele etmekten yana olmuşlardır.

Ulusal Sivas Kongresi toplantısında Mustafa Kemal Paşa Amerikan mandası yönetimi taraftarlarına karşı koyma zorunda kalmıştı. İstanbul'dan Halide Edip, Refet Paşa ve İzzet Paşa gibi Amerikan manda yönetimin gerekliliğini ve Türkiye'nin bağımsızlığına karşı olmadığını savunmaktaydılar. Malatya da Sivas cemiyet temsilcilerinin karşı çıkan isyan ve sonuç olarak tutuklama emri çıkınca, Elaziz valisi İstanbul'dan gelen İngiliz subay komutanlığı altında kaç askerî birliği ve Kürt taburuyla birlikte harekete geçtiler². Avrasya jeopolitiğinde merkezî bir güç olarak öne çıkan İran da mezkûr havadisi

¹ Nahcivan Mohammad, *Cange Türkie ve Yunan veya Cange İstiklale Türkiye 1919-1922*, Ketabfuruşiyeh Mohammadiye Şirazi, 1319, s. 17.

² Nahcivan, *a.g.e.*, s. 31-34.

izleyerek genel anlamıyla Türklerin İtilaf Devletlerine karşı yaptıkları kurtuluş mücadelesinde gösterdikleri cesaret ve şıcaatleri temcit ederek, özellikle Yunanlıların taaruzunu kınıyor ve manevi olarak Türkiye'ye destek vermektedir. Ama olayların gidişatı ve Enver Paşa'nın Güney Kafkasya'ya yönelik ilerlemesi oldukça İran'ı tedirgin etmişti. İran, Türklerin Panturanist bir politika güttüklerini, doğuya Türkistan'a doğru yayılmak istediklerini düşünüyor ve açıkça söylüyordu. Bir yandan da Erzurum ve Sivas kongrelerini "Panislami Kongreler" olarak değerlendiriyor ve Türkler ve Bolşeviklerin bu duygulardan fayda beklediklerini söylüyordu.

Çalışmamızda çeşitli kaynaklara dayanarak, Güney Kafkasya ve İran'ın kuzeybatısında (Güney Azerbaycan) da Türkiye'nin yürüttüğü politikaya karşı İran'ın bakış açısı ve olaylara karşı verdiği tepkiyi ele alacağız.

1918-1919 Tarihlerinde Güney Kafkasya'da Ortaya Çıkan Gelişmeler ve İran Devleti

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Osmanlı Devleti Kafkasya'ya seferberlik ilan etme aşamasında Teşkilatı Mahsusa'yı kurdu. Teşkilatı Mahsusa'nın bu aşamada görevi; Kafkasya'da Rusların sultanı altında bulunan, arka cephesi de denilen İran'ın, batı ve doğusuna teşkilattan özel görevliler heyetler göndermekle askerî harekâta başlamaktı. Sarıkamış yenilgisinden sonra Türkler Nisan 1915'te İran üzerinden Culfa'ya gitmek suretiyle Rus ordusunun sol kanadını imha etmeyi planladılar. Buraya ulaştıktan sonra Bakü'ye yöneleceklerdi. Buradaki Azerbaycan Türklerinin hemen kendilerine katılacaklarını ve Rusların tren hatlarını keseceklerini biliyorlardı. Böylece Rus ordusunun tamamını Kuzey Kafkasya'ya doğru çekilmeye mecbur bırakacaklardı. Türkler o zaman İran'da Rusların Ermeni General Nazarbekof yönetiminde sadece bir tugaylarının ve bir Ermeni gönüllü taburunun olduğunu biliyorlardı. Söz konusu kuvvetler Salmas ile Urumiye arasında dağınık bir durumdaydılar. Halil Bey'in idaresindeki Türk kuvvetleri ise çok donanımlı bir tümen asker ve yaklaşık 10.000 Kürt'ten oluşuyordu. Üstün kuvvetleriyle Halil Bey Urumiye'yi birkaç saat içerisinde eline geçirdi. 1000 civarında Rus'u esir aldı ve Salmas'a yürüdü. Burada Türklerle Ermeniler arasında çok şiddetli bir savaş gerçekleşti. Antranik'in yönetimindeki Birinci Ermeni Gönüllü Taburu Halil Bey'in hücumuna üç gün direndi. Bu süre zarfında Ruslar

Kafkasya'dan taze kuvvetler getirerek Halil Bey'i geri çekilmeye mecbur bıraktılar. Bu üç gün zarfında 3600 Ermeni hayatını kaybetti.³

Sarıkamış ve Erzurum'da (Ocak 1915 ve Şubat 1916) Osmanlının dehşetli yenilgileri ve geri çekilmesiyle Teşkilat-ı Mahsusa'nın de uygulayacağı programlar etkisiz kaldı. Teşkilat iç güvenliği sağlama amacıyla sadece Ermeniler konusunda meşgul olarak Kafkasya Müslümanları kendi haline bıraktı⁴. Rusya'nın 1917 Devrimi de Kafkasya'nın askerî cephelerinde değişiklik yaratmadı. Kasım 1917'de, Maverai Kafkas Komiseriya Hükümeti yerine özel komite seçilerek, Türkler ile anlaşmaya geçildi. Aralık 1917'de Erzincan'da savaş bitme müzakerelerine geçildi. Kafkasya Komiserliğinin idaresi altında olacak olan Kafkasya, resmen tanındı. Fakat Kafkasya Hükümetinin zayıflığı o kadar belirgindi ki, Osmanlılara Kafkas'ı sulta altına almak vazgeçilmez hale gelmişti⁵. 1917 yılının sonlarına doğru Vahap Paşa komutanlığında sayısı 45-50 bin arası asker ile Erzincan'ı aldıktan sonra (13 Şubat) Kafkas'ta taarruz etmeye başladı⁶. Kafkasya komiserliği hukuku temeline de Osmanlı ile savaş veya müzakere etmeye sahip değillerdi. 1918 şubat sonlarına doğru Maverayı Kafkas Meclisi (SEİM) kuruldu. SEİM'in asıl amacı Osmanlı kuvvetinin ilerlemesini engellemektir⁷.

2 Mart 1918'de Osmanlı Ordusu Kafkasya'nın iç bölgelerine hızlı ilerlemesiyle, SEİM, müzakere ve barış anlaşması bağlamında Osmanlı'nın ilerlemesinin önüne geçmek için Trabzon'a heyet gönderildi⁸. Cari değişimler Kafkasya bütünlüğünü korumak ve belki İran için de güvenilir sonuçlar göstermiyordu. SEİM'in kuruluşundan kısa süre önce yani Osmanlı birliklerinin tam ilerlemesi geniş boyutlar bulmadan, Bakü'de İran Konsolosunun raporunda: Kafkasya Komiserliği bugün (18 Cemaziyevvel) gazetelerde yazılan haberler ve yorumlara göre, Osmanlı ile barış yapılması ve Kafkasya'nın Azerbaycan'a verilmesi yönündedir. Bu konu İranlıların heyecanına sebep olmaktadır. Halbuki İran durumun farkında olarak, Tiflis'e, Bakü Müslümanları

³ G. Pasdermajian N, **Why Armenia Should be Free, Armenia's Role in the Present War**, Hairenik Publishing Company, Boston, 1918, s. 21-22.

⁴ Hovannisian Richard G., **Armenia on the Road to Independence, 1918**, University of California Press, Berkeley, 1967, Pp. 62-68.

⁵ Christopher J. Walker, **Armenia, the Survival of a Nation**, Croom Helm, London, 1983, p. 246.

⁶ W.E.D. Allen and Paul Muratoff, **Caucasian Battle Fields, A History of the Wars on the Turco- Caucasian Border, 1828- 1921**, Cambridge University Press, 1953, p. 467.

⁷ Hovannisian, **Armenia on the Road**, pp. 124-128.

⁸ Walker, Pp. 249-250.

tarafından giden iki temsilciye ve aynı zamanda başka Müslüman temsilcilere de barış ortamında tamamen İran menfaatlerin korunmasına kesin talimat vermişti⁹. Tabii olarak İran'ın isteği gerçekleşmedi. Brest Litovsk Barış Antlaşması 3 Mart 1918'de yapılıncaya Bolşevikler, Kafkas Komiserliği görüşünü önemsemeyerek; Kars, Ardahan ve Batum'u verdikten sonra sorunun yüzü tamamen değişip, Osmanlı'nın politik ve toprak hedefleri daha belirgin olarak ortaya çıktı¹⁰. Osmanlı'nın yeni saldırıları başlayınca herkes için durumun ne kadar tehlikeli olduğu da ortadaydı. Ermeni ve Gürcüler; Batum, Ardahan ve Kars'dan Osmanlı'nın vazgeçmeyeceklerini biliyorlar, önlem olarak ciddi bir teçhizat hazırlamaya koyuldular.

Tiflis'te İran Başkonsolosu Şerif ü-devle yazdığı mektupta, İran Dışişlerine uyarı vererek, vahim bir durum olarak Kafkasya'nın bağımsızlığının sözkonusu olduğunu, Turan devletinin kurulması için Azerbaycan'ın Kafkasya'ya eklenmesi ve Türkistan'dan İran'a bedel verileceği ağızlarda geziyor. İran devletine farz oldu ki, fevri şekilde Azerbaycan için düşünmesi gerekiyor ve sınırları korumak için düzenli kuvvet teşkil edip, o bölgenin eyaletlerine göndererek, propaganda yapanları gözetleyip, işlerini engellemelidir¹¹.

Trabzon'da bulunan Kafkas SEİM temsilcileri, Brest Litovsk Anlaşmasının tek yönlü olduğunu ve Bolşeviklerin anlaşmayı yaparken Kafkasya'nın büyük kısmını Türklere verdiğini, Kafkas halkının fikrini sormadan bu işe teşebbüs ettiklerini, Osmanlı temsilcilerinin başka bir anlaşma yapmak isterken 1918 Mart ayının son haftasında Kafkasya'nın genelinde ilerlemeye başladığını söylüyordu.

Osmanlı Birinci Kafkas Ordusu da Kars tarafına, Dördüncü Kafkas Ordusu ile birlikte 12'nci Piyade Ordusu ise Malazgirt tarafına ilerlemekte olup, Beşinci Piyade Ordusu ise Van'ı almaya hazırlanıyordu¹². Bu yeni taarruzun resmî ve kaçınılmaz sonucu Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasıydı.

Tiflis'te İran Başkonsolosu Şerifü-devle bu değişiklik hakkında verdiği raporda: Petrograd'ın durumunu göz önüne alarak, Kafkas halkı bir heyet

⁹ Bayat, **Tufan Bar Faraze Gafgaz, Negahi be Munasebate Mantageiye İran ve Cumhuri-haye Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan dar Doreye Nahoste istiglal 1917-1921**, Markaze Esnad ve Diplomasi, İran Dışişler Bakanlığı, Tahran, 1388, s. 28.

¹⁰ Hovannisian, **Armenia on the Road**, Pp. 103-105.

¹¹ **Savade Telgerafe jeneral Gonsulgarı Tiflis**, No: 1523, 21 Cemaziyel evvel 1336.

¹² Allen and Muratoff, **op, cit**, p. 463.

oluşturarak, bağımsız olarak kendi işlerini idare etmek isteğinden bahsediyor, buna göre bakanlık heyeti gibi bir heyet kurarak bugünden itibaren meşgul olduklarını bildiriyordu¹³. Yeni devletin azası henüz belli değildi, ama başında bulunan Akakı Çehenkeli'nin (Chkhenkeli) ilk uygulaması, Kafkas konusunda Brest Litovsk anlaşmasını kabul etmektir. Batum ve Ardahan önceden yenilmişti, Kars'ın boşatma fermanı da 23 Nisan tarihliydi.

Osmanlılar 1877 yıllarındaki sınırlarına dönerken ve sorunların bittiğini düşünürken, Osmanlılar çok az zamanda işin ilk aşamasını bitirmiş, ikinci aşaması yani Büyük Turan kurma düşüncesine başlamışlardır. Mayıs ayının ortasında Batum'da, Maverayı Kafkas Federatif Cumhuriyet Temsilcileri ve Osmanlı askerî makamları arasında yeni müzakereler başladı. Türkler, Ermeni ve Gürcülerin önceki silahlı saldırıları için yeni isteklerde bulunarak Ahalitshe (Akhalklaki), Ahaklaki (Akhalklaki) ve Aleksanderopol Osmanlı'ya verilmesi, İran'ın kuzeyine ordu sevke etmek amaçlı Aleksanderopol- İçmiyazin-Nahcivan- Culfa demiryolunun kontrol edilmesini ve İtilaf Devletleri'yle savaşın devamında engelsiz faydalanmak için demiryollarının Osmanlı'ya verilmesini istediler¹⁴. Osmanlı kuvvetleri birçok kez Mayıs ayının sonunda Serdabad Savaşı'nda Ermeni kuvvetlerinden yenilgiye uğramalarına rağmen Aleksanderopol- Delican, İçmiyazin- Serdarabad ve Aras (İğdir ve Karakale) Kafkas kuvvetlerinin direnişine son vererek bölgenin en büyük kısmını aldılar. Bu değişimler iki önemli konuya sebep oldu: Birincisi, Tiflis'te yeni kurulan geçici Kafkas Federatif devletin yıkılışı ve Kafkasya'nın üç bağımsız cumhuriyete bölünmesi ve diğeri ise Türklerin; Müslüman Güney Doğu havzasına ve aynı zamanda İran'ın Kuzey Bölgesine ilerlemesiydi. Osmanlı'ya göre İran'ın kuzey doğusuna taarruzdan amaç, İngilizlerin askerî harekâtına karşı savunma teşebbüsü idi. Fakat bu taarruz gerçekten bu hedef için miydi veya önceden planlanmış genel bir uygulama mıydı tam belli değildi.

Bu durumda doğal olarak İngilizler de istedikleri bahaneyi sunmakta geri kalmadılar. Rusya devriminin ilk aşamalarından beri Kafkasya da Bolşeviklere karşı unsurlarını organize etmek ve Osmanlıların ilerlemesini önlemek için İngilizler, İran yoluyla bir askerî heyet oraya göndererek 1918 Ocak ayının başlarında General Dunstrevil'i Bağdat'ta mevcut kuvvetlerden ayrı bir

¹³ **Vezarete Umure Harice, No: 1145**, Tarihsiz.

¹⁴ Allen and Muratoff, **op, cit**, p. 467.

kuvvet kurdu. Dünestrevil 27 Ocak'ta 41 kuvvet ve Ford otomobil ile Bağdat'ı terk ederek 3 Şubat'ta Kirmanşah'a girdi.

Türkler Mondros Antlaşması'yla 30 Ekim 1918'de İran ve Kafkasya'dan geri çekilmekle İrevan, Sormelu ve Şerur'da evini terk eden Ermeniler, dönmeğe başladılar. Göç eden Ermenilerin komutanlığı altında olan Andranik Zengezur'da istikrar bulmuşlardır. Andranik ve kuvvetleri zengezur-İrevan yolundan Müslümanları kapıdışı etmek ve Ermenileri yerleştirmekle emniyetini sağlamaktaydılar¹⁵.

İran bu gergin dönemde iki temel soruyla karşı karşıyaydı. Birisi İran toprağına Müslümanların sığınma sorunu ve diğeri ise Ermenilerin taarruzu ve ülkeye girmesi. Bu sorunlar ile karşılaşmaya da sadece Maku Hakimi İkbalüs-saltana karşılık verebilirdi, çünkü ondan başka kuvveti bulunmamaktaydı. İkbalüs-saltana kendisi İran devletinin talimatı gelmeden de Kulihan ve Müstafa hani Makulunun oğlu Ali Han Nüsratülmülk sınır kuvvetlerini takviye ve sığınanları da Zangene ve Arablü bölgesine gönderdi¹⁶.

1919 Ocak ayının ortasında Ermeni ve Müslümanların ortasında fitrat dönemi yaşarken müzakerelerin başlanması ve Ermenistan ile Gürcistan ortasında tekrar savaş başladı. Bu kez Britanya askerî makamları araya girerek işe müdahale ettiler. Ocak ayının sonunda Ermeni ve Müslüman savaşını bitirmek için Britanya görevlisi Liyotnan Kolenel F. Ep. Lafton, Nahcivan askerî hâkimi olarak tayin olunup ve tabur kuvvetiyle Nahcivana geldi. Paris Anlaşması Konferansı'nın sonuçları belli olana kadar Lafton Nahcivan'da yetkili olacaktı¹⁷.

İran bu aşamadan sonra Nahcivan, Ordubad ve Şerur Müslümanlarının durumu için ve Paris Barış Konferansı'yla denge kurmak için diplomatik telesağı girdi.

İngilizlerin bölgede olmasına rağmen yine Nahcivan, Şerur ve Ordubad'da Ermeni ve Müslümanlar arasında dağınık çatışmalar devam ediyordu. Buna göre de İran'a halkın sığınma ve Müslüman yöneticilerin İran makamlarından yardım istekleri artmaktaydı. Bu bölgeler İran toprağı olup, kuzey ve

¹⁵ Hovannisian Richard G., **The Republic of Armenia**, Vol, 1, University of California Press, Berkeley, 1971, pp. 228-230.

¹⁶ Kargüzariye Azerbaycan, **Savade Raport Kargozar Maku**, Şomareye 137, 14 1337, Rebiul'evvel.

¹⁷ Hovannisian, **Republic of Armenia**, p. 227-230.

batı tarafından yüz yıl önce çeşitli yollardan dolayı ayrılmak zorunda kalmış, halkın dil mezhep ve duygu dünyalarında İran'a tam ilgi ve alakaları olup İran'a iade olması gerekiyordu düşüncesindeydi¹⁸.

Aslında İran, Nahcivan'ın daha geniş bölgesini kendi toprağına katmak istiyordu ve kendi hakkı biliyordu, fakat günün koşullarına göre bölgenin iadesini istiyordu. İran dışişlerinin asıl tedirginliği Halkın İran'a yönelik isteklerinde değişiklik yaratması, yüz çevirip Azerbaycan hükümetiyle birleşme vesvesesiydi. Buna göre de Nahcivan'da İran temsilcisi Müsaddik Divanın asıl görevi, böyle vesveseleri engellemek ve eğer halk böyle hayallere teşebbüs ederlerse ve kurgular kurarlarsa ve idarelerinin serbest olmasını isterlerse; İran devleti tarafından bütün istekleri olumlu karşılanarak, halka tam güven verilmesi ve refah ve ilerlemelerini sağlayacağı güveninin verilmesi ve Kafkasya'nın küçük devletlerine sığmak yerine İran devletiyle olması daha akıllıca ve mantıklı olduğunu vurgular. "İrevan Kosolosu Meniül-mülk da bu konuda benzer faaliyetlerde bulunmuştur. Meniül-mülk bölgede kendi sabıka ve nüfuzuna güvenerek, çeşitli tedbirlerle bölge halkını efsun ederek, küçük ince hileler ile halkın gönüllerini İran'a yönelik cezbedip yumuşatmaktayım. Bu sebepten dolayı da Osmanlı karguzarları tarafından ölümle tehdit olunmuşum diye rapor verir¹⁹."

Nahcivan konusunda İran'ın yürüttüğü diplomatik çabalar devam ederken bölgede bölgesel önemli değişiklikler ortaya çıkarak mevcut durumu tamamen değiştirdi. İlk olarak, Britanya, Mayıs 1919'dan Ağustos ayına kadar Batum dışındaki kuvvetlerini Kafkasya'dan çıkarttı. Diğer değişiklik ise, Osmanlı Türklerinin kısa fetret döneminden sonra bölgeden önemli güç olarak tekrar zuhur etmesiydi. Bu her iki değişiklik, Kafkasya'nın geleceğini şekillendirmesinde İran'ın plan ve programlarını altüst etti.

Mondros Anlaşması'nın altıncı maddesine göre, Türk kuvvetleri, Osmanlı Rusya savaşından önceye geri çekilmek zorunda kaldı, ama Türk askerî makamları en az bu konuda kasten gecikme yaparak Müslümanlar ile kuvvetlerinin bir bölümünü resmî askerî teşkilat ve gayriresmî kalıplarla teşkilatlanmaya başladı. Azerbaycan cumhuru kuvvetlerine katılan birimler ve Nuri Paşa grubu ki, - kuzey Kafkasya Müslüman kuvvetlerine sığındı. Türklerin siyasi iktidar ve askerî onarımını en önemli sebeplerinden birisi İtilaf Devletleri'nin

¹⁸ **Vezaire Umure Harici, Şomareye 7008**, 10 Cemaziyel evvel 1337.

¹⁹ Bayat, **a.g.e.**, s. 151.

en doğrusu Britanya'nın Mondoros Anlaşması'nın mevaddinin icrası olmuştur. Savaşın sonlarına doğru İtilaf Devletleri'nin anlaşmasına göre, Britanya'nın askerî kuvvetleri Ermenistan, Gürcistan, güney Rusya Kazaklar ve Kürdistan, Türklere karşı yapılacak operasyonların sorumlusu idiler. Bu aşamada İtilaf Devletleri'nin yenilmiş ama ayakta duran Osmanlı'ya koşullarının üstelenmesinde yeteneksizliklerinin yanı sıra başka bir sebep de etkili oldu. İtilaf Devletleri Osmanlı'nın kaderi ve geleceği hakkında oy birliğine sahip değillerdi. Örnek olarak, Lloyd George ve onun Dışişler Bakanı Balfor gibi Britanya bazı makam sahipleri Osmanlı'nın tam parçalanmasına ve Türk topraklarının sınırlandırılması ve Anadolu merkezinde oluşan küçük bir bölgeye vurgu yapmaktaydılar. Ama Winston Churchill gibi diğer Britanya politikacılar da uzun vadede Rusya tehlikesine karşı Türkiye'nin güçlü olmasını gerekli görmekteydiler.

Hint İşler Bakanı Lord Montigo başta olmak üzere Hint İmparatorluk Dairesi makamları da geleneksel tutumlarıyla Rusya'nın ilerleme tehlikesine karşı hassas idiler. Ekim 1919'da Balfor'un istifası sonrası Britanya Dışişleri bakanı olan Lord Curzon da bu inancı benimsiyordu. Mayıs 1919'da Lord Curzon'un bu düşüncesine rağmen aptalca sayılacak bir hamle ile Yunanlıların İzmir ve Anadolu'ya saldırılarını teşvik etmesi de Türklerin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde millî direnişine sebep oldu²⁰.

Bu durumda Kafkasya'da olan değişimlere direkt tepki olarak Anadolu'nun tam merkezinde, Türklerin millî direnişi şekillendi. İlk adımı 9. Osmanlı Ordusu paşası Yakup Şevki Paşa koydu ki, kuvvetlerini savaştan önce sınırlarına çekecekti ama çekmedi, yani Mondoros Anlaşması'nın tam tersini yaptı. Kars ve çevresinin boşatılmasını tam iki ay geciktirdi ve bu arada teşkilat kurmaya çalıştı ki, 1918 Kasım başlarında bu İslami Şûrası adıyla ortaya çıktı. Fahreddin Bey Pirzade, İbrahim Bey Cihangirzade ve Şevket Paşa'nın himayesiyle 8000 askerî kuvvetten oluşan ordu kurulup Kars ve çevresinin idaresini üstelendi ve Gümrü (Aleksanderpol) karşısında, Ahlklakı, Ahaltistiha ve Batum gibi bazı illeri Osmanlıdan teslim aldı. İslam Şûrası Ocak ayının ortalarından 1919'da Rus ve Yunanlılardan ve diğer kavim ve o bölgede yaşayan halktan yüz temsilciyle Kongre kurarak kendini Cenüb-i Garb Kafkas Hükümeti Müvvakat Millisi adıyla ve başka adıyla Kafkas havza yani Kafkasya'nın güney batısından yani Karadeniz sahilinde olan Batum'dan Aras

²⁰ Gökay Bülent, **Turkish Settlement and The Caucasus, 1918-1920**, in sylvia kedourie. Turkey, Identity, Democracy, Politics, Frank Cass Publishers, London, 1988, p. 55.

Nehrinin devamında olan Nahcivana Cenub-ı Garb cumhuriyeti adlandırdı ve geniş havzanı kendi alanı diye ilan etti²¹.

Osmanlı kuvvetleri savaştan önceki sınırlara çekilince, Kafkas Cenub-ı Garb Cumhuriyeti de dayanamadı ve Kars'ın güney bölümünün yönetimini Ermenilere Nisan 1919'da vererek son buldu, ama Ermeni hâkimiyeti altını gitmek istemeyen ve direnen Kafkasya'nın güney batısında direnen Müslümanlar ortadan kalkmadı. General Yakup Şevket Paşa Kars'ı boşatması ve emri altında olan kuvvetlerini geri çekilmesiyle – 9. Ordu- Erzurum'da istikrar buldu. Kendi durumdan faydalanmakta pek istidat sahibi değildi, ama onun yerine geçen yetenekte idi²².

9 Mart 1919'da Kars ve Erzurum'a sulta eden en önemli olan komutanlardan General Karabekir savaşın son yıllarında 15. Ordu Komutanlığına tayin oldu ki, yaklaşık 4 ordu ile birlikte Güney Kafkasya Havzası ve İran sınırlarının kuzey batısını kapsıyordu. Kazım Karabekir bölgede istikrar bulunca hemen Kars'ın Ermenilere verildiği dedikodusu ve halkta yarattığı geniş korku ve kaygıdan ve güney Kafkasya'nın Müslümanların oturduğu diğer kısımlarınızda Ermenilere verilme ihtimali olduğu kaygısından faydalanarak geniş askerî ve siyasi manevralarını başlattı, nihayet Türklerin millî direniş başkaldırması ve yeni Türkiye Cumhuriyeti temelini de oluşturmuş oldu²³.

Kars'ta yaşayan ve Ermeni saldırıları yüzünden ve Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerine sığınan on bin İranlı tebaasının durumunun nasıl olduğu belli değildi. Verilen raporlara göre, bu İranlıların büyük kısmı Karakaş, Kolaran, İnyilik, Gitay, İblani, İgraüzüm, İstahan ve Osnik köylerine dağılmışlar ve bu köyler tarafsız olduklarına rağmen ve evlerinde İran bayrağı kalkındıklarına rağmen Ermeni taarruzuna maruz kalarak nihayete de avare olmuşlardır²⁴.

Ermeni askerlerinin Müslüman ahaliye acımasız saldırı dedikoduları ortalığı alevlendirmiş, bunun ilk göstergesi de İran'da tezahür etmişti. Makû kargüzari raporuna göre, “Osmanlı tebaasından İzzet Efendi Ovacık'ta: Beyazıt hükümetine telgraf olunarak emir verilmiş ki Beyazıt, Van, Bitlis ve Muş

²¹ Allen and Murattof, **op, cit**, Pp. 498-97; Hovannisian, **The Republic of Armenia**, Vol. 1, p. 201.

²² Hovannisian, **Republic**, Vol. I, p. 425; Belen Fahri, **20. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 386.

²³ Hovanissian, **Republic of Armenia**, Vol 1, p. 425.

²⁴ Bayat, **a.g.e.**, s. 159.

Ermenilere verilmiş, o bölgelerin Müslümanları Anadolu'ya ev taşımaları gerekiyor diye dedikodu yapmaktaydı.”²⁵ demektedir.

Raporlara göre bu aşamada Osmanlılar Ermenilerin sulta etme vahşetine yetinmeyip, böyle kaygıları arttırmak için Müslümanların ortasında da yapıyorlardı. 6 Şubat 1919'da Makü kargüzari raporunda, Makü'ya gelen, çok emin söylemlerde bulunan ve Osmanlı görevlilerinden aktararak: Osmanlılar bugünlerde bazı güçlü ve faal şahıslardan gizli şekilde Kafkasya'ya gönderiyor ki, oradaki Müslümanların ortasında propaganda yaparak Taşnak komitesinin eski mesleği gibi Müslüman gençlerden çete kurarak Kafkasya'yı tazyik edip ve öyle gösterecekler ki, güya Ermeniler tecavüz ediyor ve Müslümanlara zarar verip ve Müslümanların mazlum feryatlarını büyük devletlerin kulağına vurdursınlar diye teşebbüslerde bulunmaktadırlar.²⁶

Bölgede yeniden doğan ve etkili kuvvet olan Türkler her şeyden daha çok Kürt aşiretler ve birinci derecede de İran'ın kuzey batı Kürtlerin içinden etki bıraktı. Rus Osmanlı savaşlarında az çok Osmanlı'ya yardım eden Kürtler şimdi de aynı rolü oynamaya hazır idiler. Bu aşamada İsmail Ağa Şıkak-Sımko- Kürtlerin asıl yüzü olarak teşkil ediyordu ki, savaştan doğan kargaşa yüzünden Urmiye gölünün geniş bölümünü kendi yetkisi altına almıştı. Şubat ayının 1918'inde Hoy kargüzari Osmanlıların yeniden faaliyete geçmeleri ve Sımko ile tekrar irtibata geçmeleri hakkında verdiği raporda: Bu son günlerde Osmanlı görevlilerinin çabaları öyle anlaşılıyor ki, güya Osmanlı merkezlerinden bazıları vazgeçmiyorlar. Öyle ki baş şebenderlik tarafından Fercüllah Bey adında birisi Hoya ve gayet gizli şekilde İsmail Ağa ile yazışmakta olup; Seyit Taha'nın da Urmiye'ye gelmesi ve Şıkak Kürt aşiretleriyle birleşmesi sanlı bu konuyu takip etme ve ortamı hazır etmek yönündedir.²⁷

Mayıs 1919'da ortam hazır olmuşken Kazım Karabekir ve Doğu vilayetlerinin hukukunu savunma kuruluşuyla Ermenilere verilmiş bölgeye itiraz karşı resmen İtilaf Devletleri'ne ve İstanbul'a onların koyduğu kukla hükümete karşı çıkarak başkaldırdılar. Hoy kargüzari Tahran'a gönderdiği raporda İran zidiyetinde olan bu teşebbüslere: Kaç gün önce Van'da bulunan ordu komutanları Cavit Bey komutan ve diğer sahip mensep Van aşiret reisleri ve ordu makam sahiplerinden toplantı kurarak İran devleti İngilizlerin tahrikiyle

²⁵ Kargüzariye Maku, Şomareye 193, 15 Cemaziyel sani 1337.

²⁶ Kargüzariye Maku, Şomareye 161, 5 Cemaziyel evvel 1337.

²⁷ Bayat, a.g.e., s. 160.

Ermeniler bu bölgeye saldırmak için anlaşma bağlamış, sizi buradan dışarı atıp Ermenileri burada yerleştirmek amacıyla ve onlara bağımsızlık ve hükümet kurma vaadi vermektedirler. Bu raporun devamında mezkur sahip menşeler biz bütün güç kuvvetimizle sizi savunacağız ve siz Van halkına kati söz veriyoruz ki, hatta eğer İstanbul'dan da emir olmazsa İslamiyet adına son kamımıza kadar direnip Ermenileri bu bölgeye musallat etmeyecekler²⁸.

İran'da yansıyan böyle harekât sadece bir bölümü idi. Asıl macera güney Kafkasya'da yürütülmekteydi. İngiliz askerî makamlar direkt Osmanlı'nın karşısında durmak, güçleri olmadığı için tamamen değişik tavır izlemekteydiler. Kars'ı Ermenilere teslim ettikleri gibi Nisan ayının başlarında İngiliz askerî hükümeti altında olan Nahcivan'ı da Ermenistan devletine vermek istiyorlardı²⁹. Nahcivan İran konsolos naibi Reüf Bey'in raporuna göre, yeni değişimler duyulunca hemen Nahcivan, Şerur, Ordubad ve Yedıbasar halkının bir kısmı İran aliye devletinin konsolos naibliği karşısında toplanarak yüksek sesle İran şahenşahı kalıcı ol bağırımlarla o bölgelere tekrar İran hâkimiyetinin dileğinde bulundular. Aynı gün Rauf Bey Azerbaycan Naib-i iyale Mükkerremül-mülk'e gönderdiği başka telgrafta tavsiyelerde bulunarak İran Devleti'nin tebaalarının hukukunu korumak için biraz resmî ordu ve jandarma ve polis gönderilmeli çünkü Nahcivan halkı aliyye İran devletinin askerlerini görünce hiçbir şekilde İran'dan ayrılmayacaklardı³⁰ söyleminde bulundu.

Yunan kuvvetlerinin Mayıs 1919'da Türkiye toprağına girince, Atatürk için Bolşevikler ile irtibat sağlamak gerekti. Mustafa Kemal Paşa ve Sovyet devleti ile direkt müzakereler ve bir nevi ilişkiler sağlandı, ama asıl halkayı oluşturan İttihat ve Terakki komitesi gizli ve sürgünde olan ile gerçekleşiyordu. Özellikle Nuri Paşa ve Halil Bey gibi Dağıstan'da kavimler içinde faaliyet edenler ve Bolşevikler kuzey Dağıstan'ı aldıktan sonra de şimdi Bakü'ye gelmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın 25 Mayıs-12 Haziran arasında Kızıl ordu generali Budinî ile görüşmeleri olmuştu³¹. Enver Paşa ve Cemal

²⁸ Kargüzariye Azerbaycan, *Sevade Raporte Kefile Kargüzari ye Hoy*, No: 42, 25 Recep 1337.

²⁹ Hovannisian, *Republic of Armenia*, Vol. I. Pp. 236-237.

³⁰ Bayat, *a.g.e.*, s. 162.

³¹ Serj Afansyan, *Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, az Esteglal ta Estekrare Rejime Şurevi 1917-1923*, Ç: Abdüreza Hüşeng Mehdevi, Yayınevi: Müin, Tahran, 1370, s. 104; Kafkas tarihinin tanınmış uzmanlarından Hovannisiana göre, Budinî bu dönemde Rusya'nın iç savaşlarında olduğundan dolayı böyle görüşmenin imkânı olmadığını yazar. Bkz: Hovannisian Richard G., *Armenia and the Caucasus*, in *Armenian Review*, *op. cit.*, No 27, Spring 1979, p.

Paşa gelişinden az zaman geçmemişti ki, İttihat ve Terakki komitesinin kaçan başları Berlin'de 1919 yılının sonlarında Alman Bolşevik temsilcisi Karl Radk ile irtibata geçerek İtilaf Devletleri'ne karşı işbirliği yapmak için Moskova'ya gelmeleri önerisinde bulunmuştu. Bolşevikler bu komite azasının doğu İslamı'ndan Batı emperyalizmine karşı yararlanmak istediği niyetindeydiler. İttihat ve Terakki de Rusya devriminden hasil olan karışık ortamdan kendi kudretlerini tekrar iade etme düşüncesindeydiler. Bu arada savaşın son yıllarında Kafkas Ordusu'nun komutanlığını üstlenen Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa gibi İtilaf Devletleri elinde esir düşen İttihat ve Terakki'nin diğer bazı azaları da kaçmış ve kendilerini Anadolu'ya atmışlardı. Enver Paşa esirlikten kurtulunca Dağıstan'a gider, ama Bolşevikler o bölge düşünce Bakü'ye gelir ve Eylül 1919'da Türkiye Halk Temsilcilik Teşkilatını kurar³². Aynı dönemde Talat Paşa Berlin'den Mustafa Kemal'e Bolşeviklerin temsilcisi Anadolu'nun direniş kalkınmasından himaye etme bilgisini verir ve Cemal Paşa ve Enver Paşa da bu amaçla Rusya'ya gittiklerini söyler. Talat Paşa, İttihat ve Terakki başlarının hedefleri asla Mustafa Kemal'in hedefleriyle sürtüşmeyip, bütün çabalarını Türkiye devriminden yanaydı. Mustafa Kemal cevaben onların gösterdiği çabadan dolayı teşekkür eder³³. Mustafa Kemal Erzurum Konferansı esnasında Temmuz- Ağustos 1919'da Rus halkın dış müdahalelere karşı savaşlarını örnek almalarını ve Bolşeviklerden yardım alma gereğine vurgu yapar. Ama henüz kendisi etkili uygulamada bulunmamıştı. Muhtemelen aynı yılın yaz ayında Bolşeviklerin geçici başarıları ve işin asıl vasıtalığını yapan İttihat ve Terakki'ye itimat ve güveni olmadığı belirtiyor. Çünkü Halil Paşa'yı seri şekilde Kafkasya'ya göndermesi de bunu gösteriyor. Savaşta Osmanlı doğu ordusunun komutanlığını üstleyen Halil Paşa İtilaf Devletleri'nin esirliğinden kaçmış ve Anadolu'ya ulaşmıştı. Mustafa Kemal görünüşte Bolşevikler ile müzakere berhanesiyle gönderir, ama asıl amacı muhtemelen rakibin şerrinden kurtulmak idi. Halbuki Nuri Paşa Kafkasya'da Türkiye halk temsilcisi teşkilatını ve Anadolu direniş hareketi adı altında yardım, İttihat ve Terakki hakimiyet döneminde kalan adamlarını organize ve teşkilatlandırma peşindeydi. Halil Paşa da Aralık 1919'da Azerbaycan'da ona katıldı ve fevri

50. Başka bir görüşe göre bu tarihte Mustafa Kemal'in Samsun'a gelişinde Rusya'dan gelen Türk komünist grubuyla görüşmesi olmuştu. Bkz: Gökay, **op. cit.**, p. 60.

³² Pol Domon, **Baku Çaharrahe Engelab 1919-1920**, be Nağl az Kafkaz dar Tarihe Muasir, Ç: Kave Bayat ve Behnam Cafari, Parvin Yayınevi, Tahrán, 1371, s. 103-102.

³³ Hovannisian, **Armenia and the Caucasus**, **op. cit.**, p. 37.

şekilde Bolşeviklerin bölgesel komitesiyle irtibat sağladı³⁴. Tabii bu gelişmeleri dikkatli Van- Nahcivan- Bakü'den bilgiler alan ve bu yeni değişiklikleri izleyen ve tehlikenin de ebadını kavrayan İran Britanya devletinin daha uyanık olmasını ister. 19 Ocak 1920'de Vüsükü-devle Nüstretü-devleye gönderdiği telgrafta ihtimali tehlikelere karşı kuvvet oluşması kurulmalı ve sonra Kafkas konusu günden güne daha vahim duruma gelmektedir ve İran için büyük tehlike yaratmaktadır. Haberlere göre, Halil Paşa Badkübeye Kafkasya'da dağınık olan Osmanlı ordusu Enver ve Nuri onları karıştırmakta Bolşevikler ile muvafık ve İran ve İranlı ile de adavet etmektedirler. Sonra Sımko'nun isyanı ve Türklerinden ondan himaye etmesini yazar ve sözlerinin devamında devletin müdafaa ve karşı çıkmak için ümidi sadece İngiltere ile yandaşlık etmektir. Ama bedbahtlık şu ki, İngiltere de kanı soğukluk ve umursamamazlıkla karşılıyor ve tehlike çıktıktan sonra bizim gibi hayret ile bakıyor³⁵.

Elbette Kafkasya'da bulunan İngiliz Makamları bölgesel tehlike ve değişimlerin farkındaydılar. 3 Ocak 1920'de Tiflis'te Britanya yüce komiseryası Oliver Wardrop Lord Kurzon'a detayla gelişen olayları aktararak, Türklerin harekâtına karşı kaç askerî birimin İran'ın kuzey batı ve Türkiye'nin kuzey doğusuna sevk edilmesini söyler, fakat İtilaf Devletleri'nin danışmanlıklarıyla sadece Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin kurulması, elbette Kafkasya'da bulunan İngiliz makamlarını bölgesel tehlike ve istemedikleri değişimler tedirgin ediyordu. 3 Ocak 1920'de Tiflis'te Britanya yüce komiseryası Oliver Wardrop Lord Kurzon'a detayla gelişen olayları aktararak, Türklerin harekâtına karşı kaç askerî birimin İran'ın kuzey batı ve Türkiye'nin kuzey doğusuna sevk edilmesini söyler, fakat İtilaf Devletleri'nin danışmanlıklarıyla sadece Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin kurulması kararına varılır³⁶.

KAYNAKÇA

Bayat, **Tufan Bar Faraze Gafgaz, Negahi be Munasebate Mantageiye İran ve Cumhurihaye Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan dar Doreye Nahoste istiglal 1917-1921**, Markaze Esnad ve Diplomasi, İran Dışişler Bakanlığı, Tahran, 1388.

Belen, Fahri, **20. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

³⁴ Bayat, **a.g.e.**, s. 262.

³⁵ **Vusuküdevle be Nüsretüdevle**, No: 85, 19 January 1920, Esnade Nüsretüdevle, s. 216- 217.

³⁶ Gökay, **op. cit.**, p. 62.

- G., Pasdermadjian N, **Why Armenia Should Be Free, Armenia's Role in the Present War**, Hairenik Publishing Company, Boston, 1918.
- Gökay Bülent, **Turkish Settlement and The Caucasus**, 1918-1920, in sylvia kedourie. Turkey, Identity, Democracy, Politics, Frank Cass Publishers, London, 1988.
- Hovannisian, Richard G., **Armenia on the Road to Independence, 1918**, University of California Press, Berkeley, 1967.
- Hovannisian Richard G., **The Republic of Armenia**, Vol., University of California Press, Berkeley, 1971.
- Hovannisian Richard G., **Armenia and the Caucasus**, in Armenian Rewiew, No 27, Spring 1979.
- Kargüzariye Azerbaycan, **Savade Raport Kargozar Maku**, Şomareye 137, 14 Rebiul'evvel 1337.
- Kargüzariye Azerbaycan, **Sevade Raporte Kefile Kargüzari ye Hoy**, No: 42, 25 Recep 1337.
- Kargüzariye Maku**, Şomareye 193, 15 Cemaziyel sani 1337.
- Kargüzariye Maku**, Şomareye 161, 5 Cemaziyel evvel 1337.
- Nahcivan Mohammad, **Cange Türkiye ve Yunan veya Cange İstiklale Türkiye 1919-1922**, Kitabfuruşiyeh Mohammadiye Şirazi, 1319.
- Pol, Domon, **Baku Çaharrahe Engelab 1919-1920**, be Nagl az Kafkaz dar Tarihe Muasir, Ç: Kave Bayat ve Behnam Cafari, Parvin Yayınevi, Tahran, 1371.
- Savade Telgerafe jeneral Gonsulgari Tiflis**, No: 1523, 21 Cemaziyel evvel 1336.
- Serj Afansyan, **Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, az Esteglal ta Estek-rare Rejime Şurevi 1917-1923**, Ç: Abdüreza Hüşeng Mehdevi, Yayınevi: Müin, Tahran, 1370.
- Vezerete Umure Harici**, No: 1145, Tarihsiz.
- Vezerete Umure Harici**, Şomareye 7008, 10 Cemaziyel evvel 1337.
- Vusuküdevle be Nüsretüdevle**, No: 85, 19 January 1920, Esnade Nüsretüdevle.
- Walker, Christopher J., **Armenia, the Survival of a Nation**, Croom Helm, London, 1983.

W.E.D, Allen and Paul Muratoff, **Caucasian Battle Fields, a History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828- 1921**, Cambridge University Press, 1953.